

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ-Нью-Йорк
2004

Пишу за-для Етногр[афического] Обозр[ѣнія]¹⁴ про Миколу угодника яко “великого Бога”¹⁵ і “самого вищого святого”.

В повитовім місті один з українців мавсь послати жінці М. П. Драгоманова¹⁶ телеграму з поводу його смерті. Начальник телеграфної контори попередив, що він повинен цю телеграму подати начальству. Бо має наказ всю кореспонденцію, що адресована кому-небудь з осіб, вписаних у його, подати начальству. Так ця телеграма і не була заслана. Міні здається, що й Ви, дорогий земляче, в “книгу”¹⁷, і що кожен мій лист до Вас перечитується “начальством”. А може й Ваші листи до мене попереду читаються начальством. Думаю так том, що раз, чув де-що про Вас, і, друге, “архангели”¹⁸ стрічались, коли я виїхав сюди з Вороніжа. Я опасувався, що мене вплутано в яку-небудь партійну сторію (бо тоді саме якась варохобья була в Харькові), але, слава Богу, все минулось благополучно. Очевидки “архангелам” треба було лиш знати, куди я дівся. Двадцять літ пройшло с того часу, як викинуто мене з школи за недоказане “державне злочинство”¹⁹ (!!!), але мені не дають спокою й досі: у Вороніжі підсилались до мене шпиги, підсилаються і тут.

Бувайте здорові і пишить.

Щиро прихильний до Вас

М. Дикарив.

Р[оку] 1895 липня 6.

Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд Ф. К. Вовка. – №. 131 – Арк. 1-4, 1 мал. Оригінал.

Валерій Старков (Київ)

¹⁴ “Этнографическое обозрение” – етнографічний журнал, який видавало етнографічне відділення Московського Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії у 1889–1916 рр. Виходив 4 рази на рік. У ньому публікувалось багато українського матеріалу, в т.ч. і праці Митрофана Дикарева.

¹⁵ В незакінченому вигляді праця “Великий бог Микола” побачила світ в посмертному виданні: Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології // Збірник Фільологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. 6. – Львів, 1903. – С. 1–258.

¹⁶ Михаило Петрович Драгоманов – видатний український вчений, громадський і політичний діяч, який помер в Софії (Болгарія) 8 червня, ст.ст., 1895 р.

¹⁷ Митрофан Дикарив прозоро натякає Федору Вовку, що відповідні інстанції, пам’ятаючи його антиурядове минуле, можливо, ще відстежують його.

¹⁸ Тут – співробітники охоронного відділення.

¹⁹ Мається на увазі виключення 1976 року Митрофана Дикарева з 3-го класу воронізької духовної семінарії “яко государственного преступника”. Див. попередній лист до Федора Вовка: “Золоті зерна наукового пізнання”... – С. 29.

ДО ПИТАННЯ ПРО БЛАГОДІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ СЕРЕД В’ЯЗНІВ КИЇВСЬКИХ ТЮРЕМ У 1920-х РОКАХ

Аналіз архівних джерел з історії Української автокефальної православної церкви дозволив виявити цікавий і досі невивчений аспект діяльності УАПЦ в період її існування у 1920-х рр. Мова йде про те, що з початку встановлення радянської влади в Україні арешти серед активістів українського церковно-визвольного руху стали звичайним явищем. Саме встановлення радянської влади призвело не тільки до зміни

режиму і життя суспільства в цілому, але й до певних змін у справі арешту, слідства і подальшого утримання ув'язнених у тюрмах¹.

Ув'язненим активістам церковно-визвольного руху, яких затримували під різними приводами і утримували у в'язниці, звичайно допомагали родичі та знайомі, якщо довідувались де саме знаходяться заарештовані. Але про ув'язнених в Києві, виявляється, намагалися піклуватися і церковні структури, зокрема Українська автокефальна православна церква, яка в період своєї організації впродовж 1917–1921, а потім активної діяльності у 1921–1930 рр., також дбала про допомогу. Взагалі, опіка Церкви над стражденими, нужденими і упослідженими є складовою її суспільного служіння і відповідає заповітам її засновника Ісуса Христа (Мтв. 25:44–46), де допомога ув'язненим прирівнюється допомозі самому Христу.

Огляд архівних джерел з фонду № 3984 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО) дозволив виявити цікавий документ щодо причетності керівництва УАПЦ – Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР)² до справи допомоги ув'язненим.

Сам фонд має назву “Українська Автокефальна Православна Церква”. Його матеріали хронологічно охоплюють період з 1918 по 1929 рр., документально відтворюючи змагання за автокефалію Української церкви з 1918 року до т. зв. її “саморозпуску” на I “Надзвичайному” Церковному Соборі УАПЦ в січні 1930 р. напередодні розгортання кампанії, пов'язаної з процесом “Спілки Визволення України”.

Цей документ тут наводимо повністю.

Лист до Всеукраїнської Православної Церковної Ради від Міжнародного Краснохрестного комітету допомоги жертвам Громадянської боротьби від листопада 1920 р. № 1586, Рейтарська, 30³

Бажаючи трохи одмитити Різдвяні Свята по всіх в'язницях м. Києва Міжнародний Червоно-Хрестний Комітет допомоги жертвам Громадянської боротьби готує кутю та взвар для роздачі в'язням, для чого потрібні пшениця (кутя), сухі фрукти і мед. Комітет дуже просить Церковну Раду прийти на поміч, доставши потрібні продукти, головним чином мед.

¹ Обставини реформування пенітенціарної системи почасти викладено у кн.: *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 112–129 (тут уміщено окремий огляд стану Лук'янівської в'язниці в м. Києві в дореволюційний період і за радянських часів).

² Всеукраїнська (Київська) Православна Церковна Рада (ВПЦР) – тимчасовий орган, який утворився 6 грудня 1917 р. з числа війських священників і національно орієнтованих мирян з метою скликання Всеукраїнського Церковного Собору у 1918 р. На чолі ВПЦР стояв військовий священник Олександр Маричів, почесним головою був колишній архієп. володимирський Олексій (Дородніцин). За час існування УАПЦ (1917–1930) було обрано 5 складів ВПЦР. I ВПЦР проіснувала з грудня 1917 р. до поч. 1919 р. II ВПЦР (1919–1924) очолював Михайло Мороз, його заступником був протоієрей (з 1921 р. митрополит УАПЦ) Василь Липківський. У складі II ВПЦР були також Володимир Чехівський, о. Нестор Шараївський, секретар Іван Тарасенко та ін. Місцем перебування ВПЦР було Софійське подвір'я колишнього монастиря по вул. Володимирській 24.

³ ЦДАВО – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5: “Листування Всеукраїнської Православної Церковної Ради з свіцькою владою”. Машинопис, копія.

На 1-й день Свят Комітет має роздати по камерах ялинки, для яких дуже просив би невелику кількість свічок.

Голова Комітету

[без підпису]

Можливо, УАПЦ і надалі допомагала б ув'язненим, але на початку 1920-х рр. в Україні почав на практиці діяти радянський закон про відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви, який до того ж швидко доповнювався численними інструкціями⁴. Згідно з цим законом благодійна діяльність Церкви як установи була припинена і заборонена.

Стан ув'язнених в "радянському раю" постійно погіршувався, до того ж додалися й певні "ідеологічні" нововведення у справі їх утримання. Повідомлення про це є в "Щоденнику" Сергія Єфремова за 1924 р.: "Останніми днями якась метушня по місту. Переводять з великою парадом в'язнів одного "Дома предварительного заключения" (офіційно ДОПР, або як витолковують це – "Дом отдыха политических работников") до другого... війська неначе на війну зібралось, перехожих заганяють у двори, крик, зик. Водять щодня. Часто босих, мало не голих. Колись з цим крилися – тепер усе на видноті і більше в десятки разів. До речі, усі київські "Допри" увінчані величезними червоними зорями, а вночі ще й світло в них запалюють..."⁵.

Але на практиці вірні УАПЦ і після державної заборони допомагати заарештованим, не припинили цієї праці. Звичайно, допомога повинна була надаватись тим, кого було заарештовано саме за діяльність по підтримці українського церковного руху, єпископам і священникам УАПЦ, ув'язненим українським парафіянам.

Цікаве підтвердження цьому вдалося знайти у матеріалах слідства у справі "Спілки визволення України", зокрема в протоколах допитів колишнього офіцера петлюрівської армії Миколи Чехівського, рідного брата благовісника УАПЦ Володимира Чехівського⁶. Він під час допитів, коли його ув'язнили під час арештів перед процесом "СВУ" у 1929 р., розповів про те, що саме активістам українського руху вірні УАПЦ збирали передачі до в'язниці: "Володимир (Чехівський – І. П.) при потребі збирав серед знайомих гроші для П. ГОРДОВСЬКОГО й для свящ. ЛАПЧИНСЬКОГО, коли вони збиралися на заслання. Знаю, що і МАЛЄВАНСЬКОМУ дав

⁴ Див., наприклад, "Декрет Временного рабоче-крестьянского правительства Украины "Об отделении церкви от государства и школы от церкви", подписанный т. Артёмом": ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 13 (1919 г.). Машинопис. Оригінал; "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви". Декрет Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України від 18 січня 1919 року. Там само. – Спр. 14 (18.01.1919 р.). Машинопис. Копія; Постановление СНК УССР в дополнение декрета Рабоче-Крестьянского Правительства УССР от 22 января 1919 г. об отделении церкви от государства и школы от церкви. Там само – Спр. 578 (03.08.1920 г.). Машинопис. Оригінал.

⁵ Там само. – Спр. 69. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – К., 1997.

⁶ Чехівський Володимир (1876–1937) – благовісник УАПЦ, кандидат богослов'я з кафедри церковної історії КДА, член Центральної Ради, в 1918–1919 рр. голова і міністр закордонних справ УНР. Після Собору 1921 р. був дорадником митрополита Липківського. Голова ідеологічної комісії УАПЦ, організатор Пастирських курсів УАПЦ, автор богословських та історичних праць, професор, викладач. Заарештований 29 липня 1929 р. в справі СВУ і засуджений на процесі 45 осіб по справі "Спілки Визволення України" до розстрілу, що було замінено 10 роками ув'язнення на Соловках. Розстріляний за вироком "трійки" НКВС Ленінградської області 3 листопада 1937 р.

кільканадцять карб., коли довідався від нього що він, майже, без копійки виїздить на заслання”⁷. Він також розповів, що передачі до тюрми та збірка грошей для кожного ув’язненого єпископа або священика УАПЦ, який відправлявся на заслання, були звичайним явищем.

Отже, УАПЦ не припиняла надавати допомогу тим, кого було ув’язнено саме як активістів українського руху. Таким чином, на документах з різних архівів можна відтворити цей перехід у здійсненні політики обмеження церковної діяльності і допомоги в такій специфічній сфері, як утримання ув’язнених.

Ірина Преловська (Київ)

⁷ Додаткове свідчення Миколи Чехівського від 24 жовтня 1929 р. – Державний архів Служби безпеки України. – Справа № 67098 ФП. – Т. 131. – Арк. 95.

ІЛЛІНСЬКА ПАРАФІЯ УАПЦ: ІСТОРІЯ НАВКОЛО ОДНІЄЇ СВІТЛИНИ

Важливою складовою музейної колекції є її іконографічна збірка, оскільки саме світлина є одним з головних засобів вирішення завдань, які постають перед науковцями при створенні експозиції. Через відомі історичні обставини оригінальні зображення 1920–1930-х рр. інколи виявляються рідкіснішими, ніж знімки з сімейних альбомів початку ХХ ст., особливо коли йдеться про драматичні сюжети з історії національного духовно-культурного відродження.

Нещодавно до збірки Музею історії м. Києва надійшла світлина представників ради автокефальної православної парафії при Іллінській церкві в Києві, датоване 27 грудня 1925 р. На перший погляд, атрибуція її не вимагала особливих зусиль. Крім того, репродукцію подібного зображення (з дещо іншими персонажами) було вміщено в першому томі “Мартирології українських церков”¹. Але, як з’ясувалося, автори зазначеного видання обмежилися відтворенням підпису на самій світлині, оскільки не ставили перед собою за мету персоніфікувати зображених осіб. Специфіка музейного дослідження, яка обумовлює особливу увагу до з’ясування походження фотодокумента, обставин зйомки, імен зображених осіб, і, зрештою, звичайний дослідницький інтерес вимагали не обмежуватись уже відомими фактами, а спробувати хоча б фрагментарно реконструювати історію Іллінської парафії та долю окремих її діячів, яких, можливо, й зображено на світлині.

Першим кроком на цьому шляху став джерелознавчий та історіографічний пошук. Виявилось, що видані останнім часом документальні матеріали² та досить численні студії з історії Української автокефальної церкви³ є або узагальнюючими,

¹ Мартирологія українських церков. – Торонто; Балтимор, 1987. – Т. I: Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – С. 275.

² Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ: 14–30 жовтня 1921. Документи і матеріали / Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. – К.; Л., 1999; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Нью-Йорк, 1961 (репр. вид.: К., 1998).

³ Докл. бібліографію наведено: Мартирологія українських церков. – Т. I. – С. 1065–1104. З останніх видань див.: *Зінченко А.* Визволитися вірою. – К., 1997; *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. – К., 1997. – Т. I: Доба Української Центральної Ради; Т. II: Доба Гетьманату Павла Скоропадського.